ئایا ئەحمەدی خانی فەیلەسوف و بیریار بووە؟.. نووسینی/ عێتا قەرەداخی

(پێداچوونەوەی بۆچوونەکانی دکتۆر عیزەدین)

لە نێوەندی ڕۆشنبیری ئێمەدا لەبەر لاوازی عەقڵی ڕەخنەیی و نەبوونی ڕەخنەگری خاوەن ئامڕازی ڕەخنەیی و ڕۆشنبیری ڕەخنەیی بەرفراوان و لە هەمان کاتدا نەوێران بۆ قسەکردن لەسەر زۆر ڕاو بۆچوون لە ڕابردوودا چەندین بەرهەم و نووسینی ئێمە کە شایانی قسە لەسەر کردن بوون بەبێئەوەی شتێکی ئەوتۆیان لەسەر گوترابێت تێپەڕبوون، یان ئەگەر قسەشیان لەسەر کرابێت لە دوو بۆچوونی سادە زیاتر نەبووە، ئەویش یان پەسەند کردن و پیاهەڵدانێکی تەواو بووە یان ڕەتکردنەوەیەکی بێ بنەما. هەردوو هەڵوێستەکەش لە دەرەوەی بنەماکانی ڕەخنە بوون، بەڵکو یان لەسەر بنەمای هاو ئایدیۆلۆژیایی نووسەر و ڕەخنەگر بووە کە ئەمەیان پەسەندکردنی لێکەوتۆتەوە، یان لەسەر بنەمای جیاوازی ئایدیۆلۆژی نووسەر و ڕەخنەگرەکە بووە کە ئەمەشیان ڕەتکردنەوەی لێکەوتۆتەوە.

هەندێ پایەی کۆمەڵایەتی و سیاسیش وایان کردووە کە هەندێ نووسەر لە سەرووی ڕەخنەوە دابنرێن و کەس بۆی نەبێت لێیان بدوێت ئەمەش جۆرێك لە (تەوتەمیەتی) لە ڕۆشنبیری کوردیدا دروستکردووە، کە بێگومان ئەوەش یەکێکە لە ڕووە لاوازەکانی ڕۆشنبیری کوردی و هاوشێوەی عەقڵی خێڵایەتیە کە چۆن لە پێکهاتەی خێڵدا سەرخێڵ یان ئاغاو بەگ و شێخ پیرۆزن و کەس بۆی نیە ڕەخنەیان لێبگرێت، بە هەمان شێوە هەندێ لە نووسەرانی کوردیش لە ڕابردوودا ئەو پلەوپایەیان وەرگرتووە و قسەکردن لەبارەی بەرهەمەکانیانەوە بە قەدەغە و حەرام دانراوە. دیارە ئەم حاڵەتەش بە قازانجی ڕۆشنبیری کوردی نیە چونکە لە لایەك کوشتنی عەقڵی ڕەخنەییە، لە لایەکی تر سەپاندنی چەندین ڕاوبۆچوونە کە دەشێ بنەمای زانستیان لاوازبێت و لەگەڵ ئەوەشدا وەکو تێکستی پیرۆز وەربگیرێن.

لێرەدا من دەگەڕێمەوە بۆ ئاخاوتن کردن لەسەر دوو بۆچوون لە کتێبی (ئەحمەدی خانی.. شاعیر و بیریار و فەیلەسوف و متەسەوف) لە نووسینی بەڕێز دکتۆر عیزەدین مستەفا کە لە ساڵی 1979دا لە چاپخانەی الحوادث لە بەغدا چاپکراوە. دیارە هیچ کام لە ئێمە نکوڵی شوێنی دکتۆر عیزەدین ناکات لە ڕۆشنبیری کوردیدا، بەڵام

ئەمەش بەو مانایە نیە کە سەرجەم بۆچوونەکانی سەد دەرسەد دروستن و شایانی هیچ پێداچوونەوەیەك نین، بە تایبەتی ئەو بۆچوونانەی لەم کتێبەو لە کتێبی "ڕیالیزم لە ئەدەبی کوردی"دا خستونیەتیە ڕوو.
ئامانجی من لێرەدا دروستکردنی جۆرێك لە ئاخاوتنە بە مەبەستی دروستکردنی ئەو پرسیارەی ئایا دەشێ کورد لە نیوەی دووەمی سەدەی حەقدەدا خاوەنی فیکر و فەلسەفە بووبێت؟ ئایا نەك لەو مێژووەدا بەڵکو تاکو ئێستاش ئێمە بیریارو فەیلەسوفمان هەیە؟ ئەگەر هەمانە کوانێ فیکر و فەلسەفەکەمان؟ کوانێ بەرهەمی فیکر و فەلسەفەی ئەو بیریار و فەیلەسوفانە؟ ئایا کاتێ نووسەرێکی ئێمە کۆمەڵێ شتی پێشتر گوتراو لە شیعر یان چیرۆك یان وتارەکانیدا دووبارە بکاتەوە دەبێت بە بیریار یان فەیلەسوف؟
ئەو دوو بۆچوونەی دەمەوێت لێرەدا لێی بدوێم ئەوەیە: ئایا ئەحمەدی خانی بیریار بووە؟ ئایا ئەحمەدی خانی فەیلەسوف بووە؟ لە پەراوێزی گەڕان لە دوای وەڵامی ئەم دوو پرسیارە هەوڵدەدەم قسە لەسەر شوێنی ئەحمەد خانی لە مەسەلەی نەتەوایەتیشدا بکەم، بەڵام لە وتارێکی تردا.
بیریار بە کەسێك دەوترێت کە فیکری بەرهەم هێنابێت، یان بەشدارییەکی ئاشکرای هەبێت لە بەرهەم هێنانی فیکردا. گرنگ نیە ئەو فیکرە چییە و تا چەندێ لە خزمەتی مرۆڤایەتیدایە. هەریەکە لە ئەفلاتۆن و ئەرستۆ وەکو دوو بیریار و دوو فەیلەسوف شوێنی دیاریان هەیە لە بەرهەم هێنانی فیکر و فەلسەفەی یۆناندا کە ئەو فیکرەیە بە پایەیەکی بەهێزی فیکری ڕۆژئاوا دادەنرێت نەك تەنیا لە مێژووی کۆندا بەڵکو بۆ ئێستاش. هەریەکە لە بیریاران و فەیلەسوفانی دنیا ڕوانینی تایبەتی خۆیان هەیە بۆ گەردوون و بوون و ژیان و پەیوەندی نێوان مرۆڤ و سروشت و پێداویستییەکانی ژیانی مرۆڤ لە غەریزە و حەز و ئارەزوو، ویستە مادی و مەعنەوییەکان.. هەروەك ڕوانین بۆ کۆمەڵایەتی بوونی مرۆڤ و پێکهاتەی خێزان و بەرهەم هێنانی دەسەڵات و سەرجەم دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان و پێداویستی ئازادی و دیموکراتی و دیوالیزمەکان لە گەردوونداو هێزە جوڵێنەرەکانی ژیانی تاك و کۆمەڵ و.. جێگای دیاریان گرتووە لە پانتایی فیکر و فەلسەفەدا. هەر فەیلەسوف و بیریارێکیش لە ڕوانگەی تایبەت بە خۆیەوە سەرنجی ئەو لایەنانەی داوەو بەشداری کردووە لە بەرهەم هێنانی فیکردا سەبارەت بە بوار یان دیاردەیەکی تایبەتی و ڕستەی فیکری خۆیی ناساندووە کە بە ناوی ئەوەوە جێگیر بووە.
گرفتی توێژەری کورد تا ئاستێکی دیار ئەوەیە کە پێش ئەوەی پێناسەی هەبێت بۆ دیاردەیەك یان تەنانەت زاراوەیەك قسەی لە بارەوە دەکات. ئەوەش بەرەو کاری سەرپێیی و هەڵەی دەبات. دکتۆر عیزەدین لە

ئەحمەدی خانیدا تووشی هەمان حاڵەت بووە. بەبێ ئەوەی پێناسەی زاراوەکانی کردبێت خانی کردووە بە بیریار و فەیلەسوف. ئەمەش ئەو پرسیارەمان لادروست دەکات دەبێ دکتۆر چ پێناسەیەکی بۆ بیریار یان فەیلەسوف هەبێت؟ بێگومان دەشێ داڕشتنی جیاواز هەبێت لە ناساندنی ئەو دوو زاراوەیەدا. بەڵام دەبێ ئەو ڕاستییە بزانین کە بەبێ بوونی هەندێ بنەمای تایبەت ناکرێت کەسێ بە بیریار یان فەیلەسوف دابنرێت.

لە فەرهەنگی زاراوەکانی فەلسەفەو فەرهەنگی (Longman)دا وشەی فەیلەسوف بەم جۆرە پێناسەکراوە: فەیلەسوف ئەو کەسەیە کە توێژینەوەی بیروباوەڕێك دەکات و پەرەی پێدەدات کە ئەو بیروڕایە دەربارەی سروشت و مانای بوون و حەقیقەتە بۆ نموونە باش و خراپ و.. تاد. هەروەها فەیلەسوف کەسێکە بە قوڵی بیر لە دنیا و ژیان و شتەکانی تر دەکاتەوە(1) لە هەمان شوێندا هاتووە: بیریار کەسێکە کە بە ناوبانگە بۆ کاری گرنگی لەسەر بابەتی زانست یان فەلسەفە(2) فەلسەفەش بریتییە لە توێژینەوەی سروشت و مانای بوون و حەقیقەت و یەکێکە لە سیستەمەکانی فیکر(3).

ئەفلاتۆنیش دەڵێت: فەلسەفە بریتییە لە زانینی حەقیقەت بە شێوەیەکی ڕەها(4). فەلسەفە مەعریفەیەکی وردی تایبەتە لە بارەی شتێکی دیاریکراوەوە(5). دەتوانین چەندین وتەی تر بهێنینەوە کە بە جۆرێك لە جۆرەکان پێناسەی فیکر و فەلسەفە دەکەن. بە گوێرەی مرۆڤ بۆچوونی لەو جۆرە هەیە کە مرۆڤ بە خۆڕسکی ئەفریدەیەکی بیرکەرەوەیە. بەڵام سنووری ئەو بیرکردنەوەیە دیاریکراوەو تەنیا تاکە کەسە دەگمەنەکان لەو سنوورە ئاساییەی بیرکردنەوە دەرچوون و توانیویانە بەشدارییان هەبێت لە بەرهەم هێنانی فیکر و فەلسەفەدا.

لە مێژووی ئەدەبی جیهانیدا لەسەر بنەمای جیهانبینی فیکری و فەلسەفی لە دەقە ئەدەبییەکانیاندا هیچ کەس نەبووە بە بیریار و فەیلەسوف بۆ نموونە هیچ کەس بە شکسپیر ناڵێت بیریار یان فەیلەسوف لە کاتێکدا دەیان ڕوانینی فەلسەفی کردۆتە جیهانبینی دەقەکانی بۆ نموونە لە دەقی هاملێت دا ڕستەی (ببیت یان نەبیت ئەوەیە پرسیارەکە(6)). ئەم ڕستەیە ڕوانینێکی قوڵی فەلسەفی لە پشتییەوە وەستاوە، بەڵام نەبۆتە ڕستەیەکی فەلسەفی بۆ شکسپیر، یان لە پای ئەم ڕستەیە شکسپیر بە فەیلەسوف یان بیریار ناونابرێت، هەر لێرەوە دەتوانین ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە دەشێ هەندێ ڕستەی ئەوتۆ لە مەم و زینی ئەحمەد خانیدا بدۆزینەوە کە جۆرێك لە فیکر یان تێڕامانی فیکری یان فەلسەفی هەڵبگرن بەڵام ئەو جۆرە ڕستانە هەرچۆن شکسپیر و دانتی و موتەنەبی.. یان نەکردووە بە بیریارو فەیلەسوف. بە هەمان شێوە ئەحمەدی خانیش ناکەن بە بیریار و فەیلەسوف.

بیریاران و فەیلەسوفان ڕستەی دیاریکراوی خۆیان هەیە کە ئەو ڕستانەش لە شێوەیەکی سیستماتیکانەدا و لە ئەنجامی گەڕان بە دوای حەقیقەتی ڕەهاو ماناکانی بوون دا بەرجەستە کراون. کاتێ دەربڕینی “من بیردەکەمەوە کەواتە هەم” دەبیسین. تێدەگەین چ مانایەکی قوڵ سەبارەت بە کەینوونەی منی بیرکەرەوە پێویستە هەتا بیگەیەنێتە ئاستی بوون. فەلسەفەی نیتشە لەسەر چەمکی هێز و سوپەرمان بنیادنراوە کە ئەوەش چەمکێکی هێندە مەودا فراوان و قوڵە دەیان گفتوگۆی جدی لە فیکری هاوچەرخدا دروستکردووە و هەندێ پێیان وایە ئەم چەمکە فەلسەفیە بەرهەم هێنانی فاشیزمی ئەڵمانی و سیستەمی پیاوی باڵا یان سەرکردەی تەنیایە. گەوهەری فیکری مارکس بریتییە لە ڕۆڵی ئابووری و ململانێی چینایەتی وەکو بزوێنەری مێژوو. ئەبیقۆر وەکو یەکەم بیریاری وجودیەت ڕستە سەرەکیەکەی ئەوەیە کە دەڵێت: باشتر وابوو هەر نەبووینایە. ئیبن ڕوشدی بیریاری عەرەب دەڵێت: گەردوون نەمرە و خواوەند پەیوەندی بە ڕێکخستنی یاساکانی گەردوونەوە هەیە، دەتوانین بۆ هەر بیریار و فەیلەسوفێکی ئەم دنیایە بە ڕستەیەك یان چەند ڕستەیەك فیکری ئەو یان بەشداری ئەو لە بەرهەمهێنانی فیکردا باس بکەین. بەڵام ئایا ئەو ڕستە فیکرییەی کە ئەحمەدی خانی بەرهەمی هێناوە چییەو کامەیە؟

مەبەستمان لەم پرسیارە کەمکردنەوەی ئاستی دیاری خانی نیە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا، بەڵکو دەمانەوێت بڵێین کارێکی دروست نیە بەبێ بنەمای زانستی و بەبێ بەڵگە و لێکدانەوەی وردو سەلمێنەر شاعیران و نووسەران و کەسانی دیاری نەتەوەکەمان باربکەین لە کۆمەڵە شتێکی ئەوتۆ کە ئەو کەسانە خۆیان پەیوەندییان بەو شتانەوە نەبووە و نیە. دکتۆر عیزەدین خانی دەکات بە فەیلەسوف و بیریار. یەکێکی تر دەیکات بە ڕابەری فیکری نەتەوەیی کوردی، یەکێ دێت مەولانا خالید دەکات بە ڕابەری بزوتنەوەی کوردایەتی، یەکێکی تر دێت مەولەوی دەکات بە داهێنەری ڕۆمانسیەت و دەیخاتە پێش قۆناغی ڕۆمانسیەتی ئەدەبی ئینگلیزییەوە.. ئەم بە زۆر داتاشین و دروستکردنانە نەك هیچ خزمەتێکی کەلتووری کوردی ناکات بەڵکو لە بارێکی تردا زیانێکی گەورەشی لێدەدات، چونکە چەندین نەوە ئەو ڕاوبۆچوونە بێ بنەمایانە کوێرانە وەردەگرن و دەیڵێنەوە کە لە ڕاستیدا بوونیان نیە.

ئەگەر خانی فەیلەسوف و بیریار بووایە، دەبوا ئێستا دەقە فەلسەفی و فیکرییەکانی ئەومان لەبەردەستدا بووایە و بەناوی فیکر و فەلسەفەی خانییەوە یان کوردییەوە ناو ببرایە، هەرچۆن دەگوترێت فەلسەفەی هیگڵ یان فەلسەفەی ئەڵمانی، یان فیکری فەڕەنسی یان فیکر و فەلسەفەی فۆکۆ، دورەیدا، هابرماس، گادامێر و.. تاد.

دکتۆر عیزەدین جەخت لەسەر فەیلەسوفی و بیریاری ئەحمەدی خانی دەکات و بە ڕستەیەکیش لەوە نادوێت کە فیکری ئەحمەدی خانی یان فەلسەفەکەی چییە؟ لە توێژینەوەی زانستیدا ناکرێت بەبێ بەڵگەی سەلمێنەر ناو یان خاسێت بدرێتە پاڵ کەسێك یان دیاردەیەك. دکتۆر دەڵێت: خانی فەلسەفەیەکی تەواو پێشکەش دەکات کە دەشێ بە تەسەوری فەلسەفی لای خانی ناوببرێت(7). با بپرسین ئەو فەلسەفە تەواوە چیە؟ ئەنجا ناکۆکیەك هەیە لە نێوان تەسەوری فەلسەفی و فەلسەفەی تەواودا. تەسەوری فەلسەفی بە واتا هێشتا لە سنووری تەسەوردا ماوەتەوە و نەگەیشتۆتە حاڵەتی ئەبستراکت یان تەواو ڕەها، کەواتە ئەگەر خانی فەلسەفەیەکی تەواو پێشکەش بکات ئیتر تەسەوری فەلسەفی هیچ مانایەکی نیە، ئەگەر خانی تەسەوری فەلسەفی هەبێت مەرج نیە بتوانێت فەلسەفەیەکی تەواو پێشکەش بکات و بە فەیلەسوف ناوببرێت.

ئەگەر دکتۆر لەسەر بنەمای ئەو ململانێیەی کە لە گرێچنی مەم و زیندا هەیە پێی وابێت ئەوە ململانێی نێوان دژەکانەو بزوێنەر و دروستکەری جوڵەیەو ئەوەش بە گەوهەری فیکر و فەلسەفەی خانی بزانێت، ئەوا ئەو بۆچوونە زۆر کۆنترە لەوەی کە لە داهێنانی خانی بێت. ئەفلاتۆن پێی وایە پەیوەندی و ناکۆکی نێوان دژەکان هۆکاری جوڵەن لە گەردوون دا، ئەرستۆ کاردانەوە بە دژی کار دادەنێت و پەیوەندی و ناکۆکی نێوانیشیان ئەو جوڵەیە بەرهەم دێنێت کە بنەمای بنیادنانی گرێچنی ئەرستۆییە کە هەمان ڕوانین لای ئەرستۆ گواستراوەتەوە نێو جوڵەی کۆمەڵایەتی و دەرکەوتن و پەرەسەندنی شارستانێتەکان و گەیشتنیان بە لوتکە و لە ئەنجامی ناکۆکی نێوان ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی خودی ئەو شارستانێتانەدا، قۆناغی بەرەو پیربوون و داڕمان دەست پێدەکات و لە ئاکامدا ئەو شارستانێتەی لە قۆناغێکدا لە بەرزترین لوتکەی پەرەسەندندایە، لە قۆناغێکی تردا دیار نامێنێت، ئەرستۆ ئەمە لەگەل سووڕی ژیانی زیندەوەران دا هاوشێوە دەکات و سەرجەم هۆیەکانی پەرەسەندن و گەیشتن بە لوتکە و پاشان بەرەو پیری چوون و لەناوچوونیشی دەگێڕێتەوە بۆ ناکۆکی و پەیوەندی ناوکۆیی توخمە پێکهێنەرەکانی ئەو پێکهاتانە خۆیان.

شانۆگەرییە تراژیدییەکانی شکسپیر لەسەر بنەمای جۆرێك لە گرێچن بنیادنراون کە دژایەتی و ناکۆکی نێوان کەسێتەکان دەیانبات بەڕێوەو جوڵەیان پێدەدات. بە چەندین نموونەی تر دەتوانین باسی ململانێ و دژایەتی و پەیوەندی نێوان ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی هەر پێکهاتەیەك بکەین لەم گەردوونەدا کە ئەو دژایەتی و پەیوەندییە دروستکەری جوڵەن و لە پێش ئەحمەدی خانیش دا باسکراون. هارمۆنیای گەردوون لە بنەڕەتدا لەسەر ناکۆکی و پەیوەندی ڕەگەزە

پێکهێنەرەکانی دروستبووە. لە ڕەخنەی هاوچەرخدا پەیوەندی نێوان دژەکان کە بە دووانەی دژ یان دووانەی بەرامبەر دادەنرێت مانا بەرهەم دەهێنێت، واتە مانای ژیان لە بوونی مردندا پێکدێت و ئەگەر مردن نەبێت، ژیان مانایەکی نابێت.

دکتۆر دەڵێت: خانی وەکو بیریارێك گرنگترین شتێ کە دەیبینێ بوونی دژەکان و یەکێتی ئەم دژانەیە(8). ئێمە لەوە دواین کە ئەم بۆچوونە لە داهێنانی خانی نیە، دکتۆر ڕاستەوخۆ ویستوویەتی ئەوەی لە مارکسیزم و لینینیزمەوە وەریگرتووە بەسەر ئەحمەدی خانیدا بیسەپێنێت و ئەمە زیاتر دووبارەکردنەوەی ئەو قسەیەی لینینە کە دەڵێت: گەشەکردن بریتییە لە ململانێی دژەکان. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە دکتۆر پێوەرێکی ئامادەی هێناوە و دەیەوێت دەقێکی کوردی پێ بپێوێت کە مەرج نیە ئەو بنەمایانەی لە پێوەرە ئامادەکەدا هەن لەناو دەقەکەدا بوونیان هەبێت، ئەم کارەش بە پێچەوانەی بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبیەوەیە، چونکە کاری ڕەخنەگر ئیشکردنە لەناو دەقدا، نەك هێنانی پێوانە ئامادەکانی دەرەوەی دەق بۆ ئەوەی دەقەکە بە وان بپێورێت. بێگومان ئەم بۆچوونەی دکتۆر عیزەدین و زۆرێك لە ئەکادیمیەکانی کورد کە خەریکی ئەدەبن دەبێ پێداچوونەوەی بۆ بکرێت و ئەو ڕاستییە جێگیر بکرێت کە خوێندنەوەی دەق لەناو خودی دەقەکەوە دەست پێدەکات، نەك دەقێکی نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدە بە پێوەرێکی ئایدیۆلۆژی نیوەی یەکەمی سەدەی بیست بخوێندرێتەوە. ئەو پێوەرەی دکتۆر بۆ خوێندنەوەی مەم و زینی خانی بەکاری هێناوە لە پشتیەوە ستراتیژی ڕازیکردنی هەڵگرانی ئایدیۆلۆژیای مارکسیزم- لینینیزم وەستاوە، کە بە داخەوە ئەو ئایدیۆلۆژیایە هەرچەن لە ئەنجامی بە هەڵە وەرگرتنی و کارپێکردنی زیانی گەورەی لە بزوتنەوەی نەتەوایەتی کوردی داوە، چەندین ڕای بۆ بنەمای بە زۆر بەسەر ئەدەب و ڕۆشنبیریی کوردیدا سەپاندووە و زۆربەی کات ڕۆڵی پۆلیسی ڕۆشنبیریی بینووە بۆ ڕێگاگرتن لە بیرکردنەوەی ئازاد لای ئەدیب و ڕۆشنبیری کورد و هەرکەس بەپێی ئەو پێوەرە نەینووسیبێت و بەو ئاڕاستەیە بیری نەکردبێتەوە بە کۆنەپەرست و دژی پێشکەوتن دراوەتە قەڵەم. هەڵبەت مەبەست ئەوە نیە نووسەرانی چەپ داهێنانی گەورەیان نەکردووە، نەخێر مەبەستمان پێوانی باڵای داهێنانە بە پێوەری ئایدیۆلۆجیا. ئەم قسەیە بۆ ئەوانەشی خۆیان بە هەڵگری بیری کوردایەتی زانیووە و داهێنانیان بەو پێیە پێواوە هەمان بۆچوون ڕاستە. ئاشکرایشە ئایدیۆلۆجیا دەستی بۆ باڵای بەرزی داهێنانی گەرانی چەپ نەگەیشتووە، کەواتە داهێنەرو داهێنان لە سەروی ئایدیۆلۆجیاوەن.

دوورکەوتنەوە لە کێشە ڕاستەقینەکانی مرۆڤی کورد چ وەکو تاك و چ

وەکو کۆمەڵ، چ کێشە تایبەتیەکان بووبێت چ کێشە کۆمەڵایەتی و نەتەوەییەکان.. بەرپرسی یەکەمیش لەم شێواندنەی نەخشەی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی ئەو کەسانەن کە بانگەشەی سەپاندنی هەر میتۆدو پێوانەیەکی ئامادەیان بەسەر ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردیدا کردووە و هەوڵیانداوە لە ڕێگای بێوانی تر چواندنەوە ئەدەبی کوردی بخوێننەوە، زیانیان لە رووی راستی ئەدەبی کوردی داوە. بەهەرحاڵ ئەگەر ئێستاش خۆیان هەوڵی ڕاستکردنەوەی ئەو کارانەیان بدەن ئەوە کارێکی پەسەند دەکەن.

لە ئەنجامی سەپاندنی هەندێ لەو چەمکانەی لە مارکسیزمدا هاتوون بە تایبەتی دیالکتیك، دکتۆر عیزەدین پێی وایە خانی فەیلەسوفی دیالکتیکە، کە دکتۆر ئەو چەمکانەی وەکو پێوانەیەکی ئامادە هێناوەو هەوڵیداوە لەلای خانی ئەگەر ئاماژەیەکی لەو جۆرە هەبێت ئەوا بیکات بە داهێنەری ئەو چەمکە. بەڵام ئەوە ئاشکرایە کە دیالکتیك وەکو زاراوەیەکی پێناسەکراو لە سەردەمی هیراقلیتس دا ئاخاوتنی لەسەر کراوە و لە سەردەمی ئەفلاتون و ئەرستۆدا وەکو چەمکێکی فەلسەفی بەکاربراوە و لە سەردەمی هیگڵ دا چەمکەکانی دیالکتیکی سروشت و دیالکتیکی مێژوو ئاخاوتن کراون و مارکس و ئەنجلسیش بە شێوەیەکی بەرفراوان لەو چەمکانە دوواون و ماتریالیزمی دیالکتیك لە سەردەمی ئەواندا وەکو چەمکێکی فەلسەفی جێگای گرت.

دیالکتیك لەلای هیراقلیتس گوزارشت لە بوونی شتەکان و لە هەمان کاتدا نەبوونیان دەکات، چونکە هەموو شتێ بە بەردەوامی دەجوڵێ و دەگۆڕێ، واتە لە حاڵەتی پەرەسەندن و لەناوچوونی هەمیشەیدایە(9). ئەفلاتۆن ڕای وایە کە دیالکتیك جوڵەی فیکرە لە چەمکە سادەکانەوە بۆ چەمکە ئاڵۆزەکان(10). لە سەدەکانی ناوەڕاستدا دیالکتیك هەندێ مانای جۆراوجۆری وەرگرت وەکو لۆژیك و هونەری جیاکاری نێوان ڕاست و درۆ.. (11). فەلسەفەی دیکارت و سپینۆزاو دیدرۆ پایەی خۆیان لە ڕەگەزەکانی چەمکی دیالکتیك بەهێزکردووە. کانت لە تیۆرەکەی خۆیداو لۆمانوسوف لەبارەی دۆزینەوەی یاسای پاراستنی وزەو جوڵەوە پایەکانی دیالکتیکیان بەهێزکرد. هیگڵ تەسەوری گەردوونی کرد بەوەی لە جوڵەیەکی بەردەوامدایەو لە حاڵەتی گۆڕان و پەرەسەندندایەو(12) سەرچاوەی ئەو گۆڕان و پەرەسەندنەش ناکۆکی ناوخۆییە بەڵام مارکس و ئەنجلس دیالکتیکیان کرد بە زانستی یاسا گشتییەکانی پەرەسەندنی سروشت و کۆمەڵگاو فیکر. ئەمان دیالکتیکیان لەسەر بنەمای دۆزینەوەی خانەی زیندوو و یاسای پاراستن و گۆڕانی وزە و تیۆری پەرەسەندنی داریون بنیادنا.

جگە لە هیگڵ و مارکس و ئەنجلس ئەوانەی تر کە باسی دیالکتیکیان

کردووە لە پێش ئەحمەدی خانیدا ژیاون. کەواتە ئەگەر ئەحمەدی خانی لە مەم و زیندا بەرجەستەی حاڵەتی لەو جۆرەی کردبێت کە لێکدانەوەی دیالکتیکانەی بۆ بکرێت ئەوا بەوە ئەحمەدی خانی نابێت بە فەیلەسوفی دیالکتیك، بێگومان ئەوەی مارکس و ئەنجلس سەبارەت بە دیالکتیك کردوویانە گۆڕانکاری گەوهەرییە لەبەرئەوە دەشێ مارکس و ئەنجلس وەکو دوو بیریاری ئەو بوارە دابنرێن چونکە دیالکتیکیان لە شێوەیەکی تر و لە فۆرمێکی فەلسەفی تردا و بە بنەمای جیاوازەوە لەچاو پێشتردا داڕشتەوە، بەڵام بە گوێرەی خانی ئەگەر لەناو شیعرەکانیشیدا لە ئەنجامی شیکردنەوەی دەقەکاندا دەلالەتێکی لەو جۆرە بدۆزرێتەوە، ئەوا گومانی تێدانیە کە خانی هیچ ڕوانین یان جیهانبینییەکی لەوجۆرەی نەبووە کە دیالکتیك چییەو مانای چییە، بەڵکو هەر قسەکردنێکی لەوجۆرە سەبارەت بە خانی بارکردنیەتی بە چەمکێك بەبێ ئەوەی ئەو ئاگای لەو چەمکە بووبێت. هەڵبەت ئەوەش ئاشکرایە کە خانی پیاوێکی ئایینی شارەزا بووەو لە خوێندنی زانستە ئایینیەکانیشدا بێگومان مەنتیق- لۆجیک-ی خوێندووە، بۆیە ئاسایە کە لە ڕێگای خوێندنی مەنتیقەوە هەندێ لەو بۆچوونانە لە ئاستی نێستدا گواسترابنەوە بۆ ناو شاکاری مەم و زین.

دیارە خانی مەمی ئالانی هێناوەو بە شیعر دایڕشتۆتەوە، وەکو ئاشکرایە مەمی ئالان بەسەرهاتێکی فۆلکلۆری یان ئەفسانەیەکە کە پێشتر لەناو کورددا و ڕەنگە لەناو میللەتانی دراوسێی کوردیشدا دەماودەم گێڕدرابێتەوەو کەسێت و ململانێ و ناکۆکی و پەیوەندی و یەکێتی و جوڵەی بەردەوام لەنێو بەسەرهاتەکەدا هەبووەو بەوپێیەش ئەحمەدی خانی گۆڕانکاری ئەوەندە گەورەی لە گەوهەری ئەفسانەکەدا نەکردووە، بە واتایەکی تر دەتوانین بڵێین لە دەقە فۆلکلۆرییەکەدا هەمان ئەو ململانێ و ناکۆکی و پەیوەندی و یەکێتییەی نێوان کەسێتەکان هەبووە، ئەوەی خانی گۆڕانکاری بەسەردا هێنابێت شتی بچوکە، نەك هێڵی سەرەکی ئەفسانەکە. دیارە ئەفسانەو فۆلکلۆریش بەرهەمی ژیانی کۆمەڵایەتی قۆناغی دوورو درێژو هەندێ جار نەزانراوی میللەتن، هەر بەوپێیەش دەشێ بە جۆرێك شاهیدی ئەو سەردەمە بن کە تیایدا دەرکەوتوون. گرێچنی سەرجەم ئەفسانەو چیرۆك و بەسەرهاتە فۆلکلۆرییەکان بریتین لە ململانێ و خۆشەویستی و دڵسۆزی و ناپاکی، واتە دابەشبوون لە نێوان هێزی ئیرۆس و تاناتۆس دا. بە مانایەکی تر وێنەیەکی ئاشکرای ژیانن. ژیانیش بە سروشتی بنەمایەکی دیالکتیکیانەی هەیەو دووانە بەرامبەرەکان پێکیان هێناوە.

ئەوەی خانی کردوویەتی لە مەم زین دا زیاتر نیە لەو بنەما دیالکتیکانەی کە لە خودی گەردووندا ئامادەبوونیان هەیە. دکتۆر

دەڵێت: ڕوانینەکانی خانی بۆ گەردوون وەك فەیلەسوف و بیریار دەست پێدەکات(13). وشەی وەکو دەمانخاتە بەردەم جۆرێك لە گومانەوە لەوەی کە دکتۆر لە لایەك خانی دەکات بە فەیلەسوف و بیریار، جارێکی تر لای وایە ڕوانینەکانی خانی وەکو ڕوانینی فەیلەسوف و بیریار وایە بۆ گەردوون ئێمە پێشتر لەوە دواین کە فەیلەسوف و بیریار کێن و بەوپێیەش خانی نابێتە هیچ کامیان، بۆیە لێرەوە ئەو ناونیشانەی دکتۆر بۆ خانی هەڵبژاردووە لە دەرەوەی کەسێتی خانییەو خانی شاعیرێکی دیاری قۆناغێکی مێژووی گەلی کوردەو دەشێ توێژینەوەی جۆراوجۆر لەسەر بەرهەمەکانی بکرێت و جیهانبینی شیعری و ئاستی هونەری و شوێنی لە جوگرافیای شیعری کوردیدا دەست نیشان بکرێت بەڵام ناشێت هەروا بە ئاسانی بکرێت بە فەیلەسوف و بیریار.

دکتۆر عیزەدین باسی دووانەی هۆو ئەنجام دەکات لای خانی و پێی وایە ئەم دووانەیە یەکێکە لەو بنەمایانەی کە خانی دەکاتە بیریارو فەیلەسوف ئەوەتا دەڵێت: خانی بڕوای وایە بۆ هەر ئەنجامێ هۆیەك هەیە(14). دووانەی هۆو ئەنجام لە مێژووی فیکر و فەلسەفەدا شتێکی نوێ نیە. دیموقریت دەڵێت: هەموو شتێك بە شێوەیەکی سیستاماتیکی دەردەکەوێ و لە ئەنجامی کاری هۆیەکی دیاریکراودا لەناودەچێت. ئەرستۆ دروستبوونی شارستانێت دەگێڕێتەوە بۆ چەند هۆیەك و. داڕمانیشی دەبەستێتەوە بە کاریگەریی و جوڵەی چەند هۆکارێکی ناوخۆییەوە. لە ئەدەبیشدا بە تایبەتی لە تراژیدیاداو دواتریش لە چیرۆکدا کە گرێچن هەیە، جوڵەی ڕووداوەکان لەسەر بنەمای پەیوەندی هۆو ئەنجام ڕێکدەخرێن و هەمیشە هۆ دەکەوێتە پێش ئەنجامەوە. لە شانۆگەری ئۆتێلۆدا هۆکاری غیرەو دڵڕەقی ئیاگۆ دەبێتە هۆی دڵ پیسکردنی ئۆتێلۆ لە دێزدەموناو لە ئەنجامدا ڕووداوە تراژیدییەکان دەست پێدەکات. لە شانۆگەری هاملێتدا ناپاکی دایك و مام دەبن بە هۆی کوشتنی باوکی هاملێت و هاملێتیش لە ئەنجامی ئەوەدا دووچاری ئەو بارە دەروونی و ئازارە ڕۆحیە دەبێت کە بگاتە ئاستی تێڕامانی قوڵ و بەرزکردنەوەی پرسیاری “ببیت یان نەبیت ئەمە پرسیارەکەیە” شکسپیر داهێنەری ئەم ڕستە گرنگەیە کەچی هیچ ڕەخنەگر و توێژەرێکی ئینگلیز بە شکسپیر ناڵێت فەیلەسوف یان بیریار. کەواتە ئەوە ئاشکرا دووانەی هۆو ئەنجام نابن بە بنەما بۆ سەلماندنی بیریاری و فەیلەسوفی خانی.

دکتۆر عیزەدین دەڵێت: خانی وای دەبینێ ڕووکەش پەیوەستە بە گەوهەرەوە، ئەگەر گەوهەر نەبێت ڕووکەش پوچ دەبێتەوە(15). ئەم بۆچوونەش گەلێك کۆنە، ئەفلاتۆن پێی وابوو لە کۆمارە خەیاڵییەکەی ئەودا دەبێ هەموو شتێ گەوهەری ڕاستەقینەی خۆیی هەبێت و گونجاندن لە نێوان گەوهەر و ڕووکەشدا هەبێت، ئەو هەموو دروستکردنێکی

بەلاسایی کردنەوە دەدایە قەڵەم، لە لاسایی کردنەوەدا دەشێ ڕووکەش وەکو خۆی بگوازرێتەوە بەڵام گەوهەر هەرگیز وەکو بوونی ڕاستەقینەی خۆی ناگوازرێتەوە، لەم ڕوانگەیەوە ئەفلاتۆن لاسایی کردنەوەی پێ کارێکی نادروست و بێ بەها بوو. دیسان جگە لە شیعری تەعلیمی، ئەفلاتۆن جۆرەکانی تری شیعری پێ خراپ بوو چونکە دەیگوت ئاودێری سۆز و هەڵچوون دەکەن(16) سۆزو هەڵچوونیش بەشێك نین لە گەوهەری مرۆڤ بەلای ئەفلاتۆنەوە، بەڵکو بەشێکن لە ڕووکەش، کەواتە ئەفلاتۆن نەك هەر دووانەی گەوهەر و ڕووکەش یان ماهیەت و ڕوخساری ناسیووە بەڵکو لایەنگری گەوهەر یان ماهیەتیشی کردووە.. ئیتر دۆزینەوەی دەلالەتی گەوهەر و ڕووکەش لای خانی گرنگییەکی ئەوتۆی نیە کە خانی بکات بە فەیلەسوف و بیریار، ئەمە جگە لەوەی کەسانی تریش لە پێش خانیدا لەو باسە دوواون. ئایدیالیزم لێکدانەوەی لەو جۆرەی بۆ کەون هەیە، نەزانراو کە هێزی نادیاری خواوەندە گەوهەرە.. هەموو جوڵەو ڕووداوێکی گەردوون کە بەرهەمی ئەو گەوهەرەن، ڕووکەشن.

یەکێك لە چەمکەکانی دیالکتیك بریتییە لە گەوهەر و ڕووکەش، کە دواتر دووانەی ناوەڕۆك و شێوەی لێکەوتۆتەوەو پاشان لە میتۆدی مارکسیزمدا بۆ لێکدانەوەی دیاردەکان کاری پێکراوەو لەژێر ناوی چۆنێتی و چەندێتیدا وەکو چەمکێکی فەلسەفی بەکارهاتووە. ئەو میتۆدە تەقلیدییەی ڕەخنەی ئەدەبی کە تاکو ئێستا دەیەوێت هاوسەنگی نێوان شێوە و ناوەڕۆك بکات بە بنەمای سەرکەوتنی دەقە ئەدەبی و هونەرییەکان لەو چەمکەوە سەرچاوەی گرتووە.

دکتۆر عیزەدین لەو کتێبەیدا هەوڵیداوە سەرجەم زانیاری خۆی لە بوارە جۆراو جۆرەکاندا لە ڕێگای بە ئامڕازکردنی خانییەوە بخاتە ڕوو، هەرچۆن خانی مەم و زینی کردووە بە ئامڕاز بۆ دەربڕینی دەردی دڵی خۆی، بێگومان بۆ دەقێکی شیعری ئەوەی خانی کارێکی پەسەندو گونجاوە.. بەڵام ئەوەی دکتۆر عیزەدین کە هەموو ڕوانینەکانی خۆی بسەپێنێت بەسەر دەقێکی وەکو مەم و زین دا لە هیچ میتۆدێکی ڕەخنەو لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا جێگای نابێتەوە، تەنانەت میتۆدی ڕەخنەی مارکسیزمیش. بۆیە جێگای خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ئەم جۆرە کارکردنە لەسەر دەقەکانی ئەدەبی کوردی ناتوانێت مافی دەقەکان و نووسەرەکانیشیان بدات، هەروەکو دەبێتە هۆی شێواندنی ڕووی ڕاستەقینەی ئەدەب و ڕۆشنبیری ئێمە، چونکە ئێمە پێویستمان بەوەیە شتەکان وەکو ئەوەی هەن باس بکەین نەك وەکو ئەوەی دەمانەوێت یان پێویست دەکات.

کەس ناتوانێ نکوڵی ئەوە بکات کە ئەحمەدی خانی شاعیرێکی دیاری نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدەی ئێمەیە، بەڵام ئەوەش شێواندنی نەخشەی جوگرافیای ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردیە تۆ بڵێیت ئەم شاعیرە بکەیت بە

فەیلەسوف و بیریار و ڕابەری فیکری نەتەوەیی، کە لەڕاستیدا دەبێ بزانین ئێمەی کورد تاکو ئێستاش نەك بیریار و فەیلەسوف و ڕابەری فیکریمان نیە، بەڵکو تەنانەت خوێنەری باشی ئەو بووارانەشمان زۆر کەمێ.

نووسینی/ عەتا قەرەداخی

سەرچاوەکان/

1-LONGMAN Dictionary of Contemporary English 1995- P. 1057

2-هەمان سەرچاوە ل 1502.

3-هەمان سەرچاوە ل 1507.

4-صدام الزیادی- المدخل الی الفلسفە- ص5.

5-نفس المصدر ص 6.

6-William Shakespear. The Complete works London- 1968. P. 995.

7-الدکتور عزالدینٍ مصطفی رسول- احمدی خانی. شاعراً و مفکراً، فیلسوفاً و متصوفاً. بغداد- 1979، ص 251.

8-نفس المصدرـ ص 332.

9-الدکتور عبدالرزاق مسلم- مذاهب و مفاهیم فی الفلسفە الاجتماع- ص 49.

10-هەمان سەرچاوە ل 49.

11-هەمان سەرچاوە ل 49.

12-هیغل – مختارات- الجزء الاول – ترجمە الیاس مرقص- دار الطلیعە- 1978، ص 7.

13-الدکتور عزالدین مصطفی رسول- احمدی خانی- ص 257.

14-هەمان سەرچاوە، ل 349.

15-هەمان سەرچاوە، ل 346.

16-David Datchis- Approach to Literary Criticism- P.17.

بوونخوازیی سەباح ڕەنجدەر لە

کتێبی (ئەزموون و شیعری بێگەرد) دا.. ڕێبوار سیوەیلی

1

سەباح ڕەنجدەر، شاعیری دیاری مۆدێرنیستی کورد، لە ڕێگەی نوێترین کتێبی “ئەزموون و شیعری بێگەرد” ، لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ لە ڕۆڵی شیعر لە بوونی مرۆڤدا دەخاتە ڕوو. ئەم بەرھەمە ھەمەلایەنەیە، کە بە سەر چوار کتێبدا دابەشکراوە، پابەندبوونی قووڵی ڕەنجدەر بە فۆڕمی شیعری و پەیامی شیعرییەوە ئاشکرا دەکات، کتێبێکە وتار، ھەڵسەنگاندن، ڕەخنە و باسەکانی لەسەر جەوھەری شیعر لە خۆدەگرێت. ئەم وتارەی من بە تیشک خستنە سەر کتێبی یەکەم: (ل: 11 تاکو: 224)، لە ڕوانگەی بوونخوازانەی پ□یو□ندی شیعر و بوون، لەلای ڕەنجدەر د□ک□□ت□وە، کە ناڕاستەوخۆ بۆچوونەکانی ھەر یەکە لە بیرمەندانی وەك سۆرین کیەکەگۆ (کیرکەگارد) و مارتن ھایدگەر، سەبارەت بە گەمەی نێوان شیعر و ئەزموونی مرۆڤ و شوناس بە ھەند دەگرێت.

2

شیعر وەک ڕەنگدانەوەی بوونی مرۆڤ

ڕەنجدەر بەم دێرە دەرگای تیگەیشتنی خۆیمان ل□ بارەی شیعر و مردنەوە بۆ دەکاتەوە: “مرۆڤ تەنیا لە مردندا کامڵە. شیعر بۆ من مردن بوو” (ل: 13). ئەم دێڕە وێڕای قووڵییەکەی، وەک سەرەتایەکی ھەرەگرنگ بۆ تێگەیشتن لە دیدگای شیعریی ئەو، خۆی دەخاتە ڕوو. ئەم دێڕە ئامانجێکی سەرەکیی ھزری بوونخوازییش دەگرێتەوە، کە تیایدا شیعر وەك داھێنان دەبێتە ڕەنگدانەوەی بوون و نەبوون لە ھەمان کاتدا. دێڕەکە بنەمایەکی عیرفانیی زۆر قووڵی لە عیرفانی خۆرھەڵاتیی و خۆرئاواییدا ھەیە: لەعیرفانی ئیسلامیدا، مەرگ تەنھا ئەرکێکی ئاکاریی ڕۆحی نییە. بەڵکو لەوەش زیاتر وێستگەیەکی ھووشیاربوونەوە و دانایشە . چونکە بەباوەڕی ئەوان مرۆڤ لەم دنیایەدا بەچەندین پەردە چواردەور دراوە، کە ناھێڵن ڕاستییەکان ببینێت: پەردەی نەفس، پەردەی جەستە، پەردەی دنیا و چەندانی تر. کاتێك مرۆڤ دەمرێ و ڕۆحی لەھەموو ئەو پەردانە ئازاد دەبێ، تەنھا ئەوکات دەتوانێ ڕاستییە شاراوە و پەنھانەکان ببینێ. بنچینەی ئەم باوەڕەش قورئانیی□: (لَّقَدْ كُنتَ فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَٰذَا فَكَشَفْنَا عَنكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ)،

واتە: "تۆ لە مانە بێ هەواڵ بووی؛ وا پەردەمان لەسەر لادای، چاوت ئەمڕۆ زۆر بڕ دەكا" . واتە کە مردی ئەوکاتە پەردەکە لادەدرێ و بەم هۆیەشەوە چاو□ک□انی م□ر□ق تیژ و ڕوون دەبێتەوە و ڕاستییەکان دەبینێت. لێرەوە بیرۆکەی ئاوێتەبوون (فەنابوون)، تەنها تەرکە دنیایی نییە بەواتا ئەخلاقیەکەی، بەڵکو جێهێشتنی دنیای ساختە و پەردەشە. بۆیە گوتوویانە (بمرن پێش ئەوەی بمرن) ، واتە هەوڵبدەن لەڕێی ئاوێتەبوونەوە وزەی ناوەکی و گیانیتان بگەشێننەوە و بەکاربێنن، تا ئەوە ببینین کەکەسانی ئاسایی تەنها لەپاش مەرگیانەوە دەیبینن. بە واتایەکی دیکە، مردن قەبووڵ بکەن بۆ چوونە نێو جیهانی ئەودیو مەرگەوە، نەك ئەم مردنە دنیاییە ڕێگەی گەیشتنتان لێبگرێت و پێتانوانبێت بوون هەر ئەمەیە.

3

لە هزری بوونخوزایشدا مەرگ نوێنەرایەتی فۆرمێکی کامڵبوونی کۆتایی دەکات، کۆتاییێک، کە شیعر لە ڕێگەیەوە واتای ڕاستەقینەی خۆی دەدۆزێتەوە. چونک□ □□نجد□ر لای ڕەنجدەر سەفەرێکە بەرەو ئەم کامڵبوونە، گەڕانێکی بەردەوامە بۆ تێگەیشتن و واتا لە جیهانێکدا ،کە بە دڵەڕاوکێ و نادڵنیایی بوونخوازانە دەوری گیراوە، بەڵام شیعر جەنگاوەرێکی هەمیشەیی بەرگریکەرە لە مر□ق و بوون.
دەکرێ ئەم بۆچوونە لەگەڵ ڕوانگەکانی سۆرین کیەکەگۆ (کیرکەگارد) بەراوورد بکەین بۆ تێگەیشتن لە دژوازییەکانی بوون و ململانێی تاکەکەس بۆ گەیشتن بە ڕەسەنایەتی. کیەکەگۆ، مردن وەک مەرجێکی پێویست بۆ ژیانێکی ڕەسەن دەبینێت، واتە مەرگ وەك کۆتایی نابینێت، هێندەی ئەوەی وەك هاندەرێك بۆ ژیانیکی پێویست و شایان تەماشای دەکات. ئەو لەو بڕوایەدایە، مادام مر□ق ئاگایی بە مەرگی خۆی هەیە و ئەوەش شتێکی بەڵگەنەویستە، کەواتە دەبێت ئەمە هانی بدات ژیانێکی ڕەسەنانە بژی. بە هەمان شێوە ڕەنجدەر شیعر بۆ ڕووبەڕووبوونەوە و تێگەیشتن لە ڕاستییە بوونخوازییەکان کەڵك وەردەگرێت و لەم ڕێگەیشەو□، خ□و□نەر هاندەدات لە ڕێگەی قووڵبوونەوە لە شیعر، واتایەك بۆ ژیانی خۆی بدۆزێتەوە. واتایەکی ڕەسەن.

4

پەیامی شیعر لە دنیای ئەمڕۆدا

ڕەنجدەر لە چوارچێوەیەکی هاوچەرخدا تیشک دەخاتە سەر توانای شیعر بۆ گەیاندنی ڕاستییە قووڵەکان سەبارەت بە بارودۆخی مر□ق. شیعر وەک ئاوێنەیەک کاردەکات، کە ڕەنگدانەوەی ئەو هەست و ئەزموونە

ئاڵۆزانەیە کە بوونی مرۆڤی مۆدێرن پێناسە دەکەن. لە جیهانێکدا، کە بە گۆڕانکاری خێرا و زۆریی زانیاری بارگاوی بووە، شیعر و جیهانبینینی شاعیرانە کێشەك بە بیرکردنەوە و خەیاڵگری پێشکەش دەکات. ڕەنجدەر شیعر وەک ئامرازێک بۆ ڕووبەڕووبوونەوە و تێگەیشتن لە قووڵترین لایەنەکانی بوونمان دەبینێت، بەم شێوەیە هاوسەنگییەک بۆ (ڕووکەش) و (کاتی)ی لە کولتوری ئەمڕۆدا دابین دەکات. وەکئەوەی پێمان بڵێت: بە هۆی شیعرەوە لە ژیانێکی ڕووکەش و کاتیی دوور دەکەوینەوە و ژیانێکی ڕەسەن و هەمیشەیی بۆخۆمان دروستدەکەین. کیەرکەگۆ، پاشانیش بە پەیڕەویکردن لەو، هایدەگەر لەو بڕوایەدا بوون مرۆڤی نێو کۆمەڵگەی مۆدێرن زۆر جار بوون و پرسیارە قووڵەکانی بوونی لەبیر کردووە، یان پشتگوێیان دەخات. ئەمەش دەبێتە هۆکاری هاتنەئارای بوونێکی ڕووکەش و ڕواڵەتگەرایانە. ڕەنجدەر لە پەیوەندیی بەم بیرۆکەیەوە، دەیەوێت لە ڕێگەی شیعرەوە بەرپەرچی ئەو ساتەوەختە بداتەوە کە تیایدا مرۆڤ بوونی خۆی لە بیر دەکات و تەسلیم بە ڕووکەشی و شتە کاتییەکان دەبێت.

5

دووبارەکردنەوە و داهێنان لە شیعردا

ڕەنجدەر لە جیهانبینییە شیعرییەکەیدا هاوسەنگی لە نێوان نەریت و داهێناندا دروست دەکات. دان بەو ڕەگ و ڕیشە مێژوویی و کولتوورییەدا دەنێت، کە شیعرەکەی لێیەوە سەرچاوە دەگرێت (بۆ نموونە لە ڕێگەی زمانەوە). بەڵام پابەندە بە نوێکردنەوە و فراوانکردنی سنوورەکانی شیعر. دووبارەبوونەوەی هەندێک مۆتیڤ و تەوەرە وەک ڕێگەیەک بۆ دروستکردنی بەردەوامیی و قووڵی ڕۆڵ دەگێڕێت، لە کاتێکدا ڕێبازە داهێنەرەکەی بە فۆرم و زمان یەخانگیری چاوەڕوانیی و تێڕوانینەکانی خوێنەر دەبەتەوە. یەخەی خوێنەر دەگرێت بۆ نێو فۆرمی زمانییدا بچێتە ناو ناوەڕۆك و پەیامەوە، نەك پەیام بکاتە ناوەڕۆك. ئەم دینامیکییەی نێوان دووبارەبوونەوە و داهێنان، شیعری ڕەنجدەر، یان تیگەیشتنی ڕەنجدەر لە شیعر زیندوو و پەیوەندیدار دەکات، بەردەوام خۆی نوێ دەکاتەوە و خوێنەر بانگهێشت دەکات بۆ بەشداریکردن لە دیالۆگێکی هەمیشە پەرەسەندوودا. ئەمەش چ لە ئاستی بەرهەمهێنانی دەق و چ لە ئاستی مانیفێستە شیعرییەکانیدا. لە ڕاستییدا دەڵەکی زیادەی لەم کتێبەدا نەنووسیوە، بەدەر بێت لە هزرین و تێڕامان. ناڵێم ڕەنجدەر فەیلەسووفی شیعرە، بەڵام هیچ دیدێکی بۆ شیعر نییە لە دەرەوەی ڕوانگە فەلسەفییەکان. ئەو خۆی لە هزرینی شیعرییدا دووبارە دەکاتەوە، دوو-بارە خۆی هەڵدەگرێتەوە و کەچی داهێنانی پێدەکات.

ئەمەش تایبەتمەندیی شاعیری بیرکەرەوەیە. من ئەمە پێش مەرگی ڕەنجدەر دەڵێم، تا نەبم بەو کەسەی لە پاش مەرگیی پێیدا هەڵبڵێم چونکە ئەوەی درۆیە لەگەڵ خوێنەر و لەگەڵ شاعیر و لەگەڵ خۆشم.
ڕەنجدەر هەموو ژیان و نووسینی دوو-بارەیە، ئەو هەمیشە لە هەوڵی خۆ-دووبارەکردنەوەیەدا، واتـە خۆناسینەوە و خۆ قەبووڵکردنەوە و خۆپەسەندکردنەوەدایە، بەڵام هەرگیز هەمانگۆ و هەمانکەس و هەمان شاعیر نییە. شیعر و جیهانبینیی شیعری ئەو هەردەم لە بوون بەوەدایە کە دەبێت ببێت، نەك ئەوەی کە هەیە. ڕەنجدەر خۆی دروستدەکات، نەك درووستکراوێك بێت.

6

زەیین و شیعر

زەیین و شیعر لە دەق و تێگەی ڕەنجدەردا بۆ شیعر، پەیوەندییەکی نزیکیان هەیە. شیعر وەک ڕێگەیەک بۆ گەڕان و تێگەیشتن لە سروشتی ئاڵۆزی زەیین دەبینێت. شیعر وەک پردێک لە نێوان هۆشیاری و نائاگاییدا کار دەکات و ڕەنجدەر لە ڕێگەی شیعرەکانییەوە هەوڵدەدات چینە شاراوەکانی هۆشیاری ئاشکرا بکات. ئەمەش شیعرەکەی دەکاتە جۆرێک لە گەشتێکی دەروونی کە خوێنەر بانگهێشت دەکرێت بۆ لێکۆڵینەوە لە قووڵترین لایەنەکانی دەروونی خۆی. ڕەنجدەر بە کەڵک وەرگرتن لە زمان و پێکهاتەی تایبەتی شیعر و فۆرم، توانی ئەزموونێک دروست بکات، کە هەم لە ڕووی فیکرییەوە یەخانگیرییە (تەحەددا) و هەم لە ڕووی سۆزدارییەوە دەوڵەمەند.

7

خۆناساندن لە ڕێگەی شیعرەوە

بۆ ڕەنجدەر شیعر ڕێگایەکە بۆ خۆناساندن و خۆناسینەوە و خۆهەڵگرتنەوە. دەشتوانین بڵێن ڕێگایەکە بۆ خۆ هەڵبژاردن. لە ڕێگەی شیعرەوە هەوڵدەدات لە پێوەندی لەگەڵ جیهانی دەوروبەریدا لە خۆی تێبگات و پێناسەی خۆی بکات. شیعر دەبێتە ئامرازێک بۆ گەڕان و خستنەڕووی شوناسی خۆی، چ وەک تاکێک و چ وەک بەشێک لە چوارچێوەیەکی کولتووری و مێژوویی گەورەتر. هەر ئەمەش واتای ئەو دێڕەی سەرەتا کە گوتبووی “شیعر بۆ من مردن بوو “، تەواو دەکات. ئەم جەختکردنەوەیە لەسەر شوناس دەکەوێتە ناوەندی کارەکانی ڕەنجدەرەوە. ڕێگەی پێدەدات لە نێوان ئەزموونی کەسیی و یادەوەری بەکۆمەڵدا ڕێکات، بەمەش تێگەیشتنێکی قووڵتر لە بوونی خۆی دروست دەکات.

8

ڕەنجدەر چەندە شاعیرێکی تەریك و گۆشەگیر و قونجڕنیشینە، ئەوەندەش لە ڕێگەی خوێندنەوەی هەموو شاعیرانی دیکە و بەرهەم و بەدواداچوونەکانییەوە کۆمەڵایەتیی و تێکەڵ و خۆمانەیە. ڕەنجدەر زۆر کەم دەچێتە سەر شەقامی شار و گەڕەك، بەڵام هەمیشە لە سەر توولەڕێ و لاڕێ و شاڕێی شاعیرانی دیکەیە. من هەرگیز نەچوومەتە ماڵی، یەك جار نەبێت لە گەراجی ماڵەکەیدا چایەکمان خواردەوە، کە دوو مامۆستای دیکەیشی لێبوون. بەڵام هەمیشە لە باخچەی گەڕەکەکەیان یەکترمان بینیوە، لەوێش یان تێبینی لە بارەی کتێبێکمەوە داومەتێ، یان سەرچاوی پێناساندووم، یان کتێب و دیوانی شاعیرانی پێشکەش کردووم. هەرگیز لە دەرەوەی شیعر و جیهانبینی شاعیرانە قسەمان لەسەر کەس نەکردووە. ڕەنجدەر گۆشەگیر و لاچەپە، بەڵام بێ ئاگا و ڕیزپەڕ نییە. یەکێکە لە دەروەستترین شاعیرەکان سەبارەت بە بوونی شیعرییانەی کورد. هەر لەم کتێبەیدا ئاوڕی لە بیست شاعیر داوەتەوە، لەبارەی بیست دیوانە شیعرییەوە نووسێوێتی و نامەی بۆ چەندان شاعیری کورد نووسیوە. کۆمەڵگەی ڕەنجدەر کۆمەڵگەی جیهانە کۆمەڵایەتییەکە نییە، هێندەی ئەوەی کۆمەڵگەی جیهانە شیعرییەکەیە.

9

ڕەنگە هۆکاری ئەمەش ئەوە بێت، کە ڕەنجدەر دنیای کۆمەڵایەتی بە جیهانێکی پڕ کێشە دەبینێت، بەڵام دنیای شیعر بە چارەسەر. بیروڕاکانی ڕەنجدەر لەبارەی هەوراز و نشێوە ناڕێک و پێکەکانی ژیان، کە لە لاپەڕەی (١٨)دا دەخوێنینەوە: “هەست دەکەم ژیان کۆمەڵێک هەوراز و نشێوی ناڕێکی هەیە، دەمەوێت لەم هەوراز و نشێوە ناڕێکانە ڕزگارم بێت”. مەبەستی ئەوەیە لە ڕێگەی شیعرەوە، خواستی دۆزینەوەی ئارامییەکی قووڵتری بۆ ژیان و بوون هەیە. واتە گەیشتن بە سەقامگیری لە ڕێگەی شیعرەوە. ئەم هزرینە جەخت لەسەر هەوڵەکانی دەکات بۆ بەکارهێنانی شیعر وەك ئامرازێک بۆ گەشتکردن بەناو ئاژاوەگێڕییەکانی ژیاندا و دۆزینەوەی واتا لەناو ئەو شتانەی کە بەڕواڵەت بێمانان. ئاماژە بە گەڕانێکی بوونخوازانە بۆ هاوسەنگیی و هارمۆنی دەکات، کە لە کارەکانیدا پەرەی سەندووە.

10

جگە لەوەش، ڕەنجدەر لە سنووری نێوان ڕاستیی و داهێنان لە شیعردا دەکۆڵێتەوە، وەك خۆی تێبینی دەکات: “هیچ جیاوازییەك لە نێوان ڕاستیقینەی گەورە و داهێنانی گەورەدا نییە”(ل: 30). ئەم لێدوانە خوینەر ڕووبەڕووی یەخانیگریی نێوان واقیع و خەیاڵ دەکاتەوە. من

هەتا ئەو جێیەی شارەزایەکی سادەی فەلسەفە بم، هیچ فەیلەسووفێك ناناسم ئاوا گوزارشی لە پەیوەندیی نێوان ڕاستەقینە و داهێنانی گەورەدا کردبێت، جگە لە ئەدۆنیس. ئەدۆنیس بڕوای وایە و منیش بە هەمان شێوە: کە "هیچ شاعیرێکی گەورە نییە لە هەمان کاتیشدا فەیلەسووفێکی مەزن نەبێت". هەروەها ڕەنجدەر پێشنیازی ئەوە دەکات هێزی شیعر لە توانایدایە ڕاستییە قووڵەکان دروست و ئاشکرا بکات بەشێوازێکی داهێنەرانە. ئەم ڕوانگەیە تێگەیشتنێک لە شیعر وەک ئامرازێک بۆ گەڕان و بنیاتنانی واقیع دەخاتە ڕوو، نەک تەنها ڕەنگدانەوەی واقیع.

11

ئەنجام

"ئەزموون و شیعری بێگەرد"ی سەباح ڕەنجدەر، بە تایبەتی کتێبی یەکەم، بەرهەمێکی قووڵی بوونخوازانەیە کە لەڕۆڵی شیعر لە بوونی مرۆڤدا دەکۆڵێتەوە. وشەی "بێگەرد" لەم گوزارەیەی ڕەنجدەردا هەمان واتای "ڕەسەن"ی هەیە. ڕەنجدەر لە ڕێگەی خستنەڕووی بیرۆکەی مردن لە پێناوی شیعردا، ئەزموون، هەستەکان و خۆناسینەوە، جیهانبینییەکی شیعریی دەوڵەمەند و پێکداچوو، دروست دەکات، تاکو خوێنەر بانگهێشت بکات بۆ بەشداریکردن لە دیالۆگێکی قووڵدا سەبارەت بە بوون و واتای ژیانی مرۆیی. کارەکانی ئەو نیشان دەدەن کە چۆن شیعر دەتوانێت وەک ئامرازێکی بەهێز بۆ تێگەیشتن و گەشتکردن بە جیهانی مۆدێرندا مامەڵە بکات، هەروەها چۆن دەتوانێت پردێک لە نێوان تاک و گەردوون دروست بکات. ڕەنجدەر بە هاوسەنگی خۆی لە نێوان نەریت و داهێناندا، توانی پەیوەندی و گرنگی شیعر لە دیمەنی کولتووری ئەمڕۆدا نوێ بکاتەوە.

12

ڕەنجدەر نەک هەر شاعیرێکی لێهاتوو بەڵکو خوێنەرێکی زۆر باش و کەسێکی زۆر ئارامە. ئەم هێمنییە بە ڕوونی لە شێوازە ئەبستراکتەکەیدا ڕەنگ دەداتەوە، کە وەک ڕەنگدانەوەیەکی بێدەنگ بەڵام قووڵ لە ژیاندا دەردەکەوێت. توانای هەڵمژینی و پرۆسێسکردنی بیرۆکە و هەستە ئاڵۆزەکان، قووڵایی و دەنگدانەوەیەکی تایبەت بە شیعرەکانی دەبەخشێت، کارەکانی هەم لە ڕووی فیکرییەوە چالاک و هەم لە ڕووی سۆزدارییەوە. هەر بۆیەشە ئاستی هزرینی شاعیرانەی ڕەنجدەر هاوسەنگە لەگەڵ ئاستی بەرهەمهێنانی دەقی شیعریی ئەودا. من درۆی لەگەڵ ناکەم، بۆخۆم زیاتر چێژ لە یەکەمیان وەردەگرم، چونکە لێیەوە فێردەبم تێدەگەم ئەم زمانە کوردییە دەتوانێت تا کوێ

ل□ بارەی شیعرەوە قووڵ بێتەوە. ڕەنجدەر ئوستازی ئەم بەخۆدا ڕۆچوون قووڵبوونەوەیەیە، چ لە ئاستی کولتووری و چ لە ئاستی ئەدەبییدا.

هەولێرە حەیاتەکە
22/7/2024
ڕێبوار سیوەیلی